

Beata Rycielska

Schemat podzielenia i części : na przykładzie czasowników prefiksalnych w języku rosyjskim w porównaniu z językiem polskim

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica Rossica 10, 9-22

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Beata Rycielska

Uniwersytet Szczeciński (Polska)

**SCHEMAT PODZIELENIA I CZĘŚCI
(NA PRZYKŁADZIE CZASOWNIKÓW PREFIKSALNYCH
W JĘZYKU ROSYJSKIM W PORÓWNANIU Z JĘZYKIEM POLSKIM)**

Слово – одежда всех фактов, всех мыслей

Maksym Gorki

W literaturze lingwistycznej prefiksy zajmują znaczące miejsce. Uwagę badaczy przyciągają m.in. następujące zagadnienia:

- czasowniki prefiksalne, aspekt gramatyczny i problem znaczenia, ustalenie zasad, na podstawie których określa się parę aspektową¹;
- semantyka słowotwórcza, struktura i funkcja, stylistyczne nacechowanie prefiksów²;
- struktura morfologiczna słowa i zjawiska związane z morfemiką: zasady segmentacji słowa na morfemy, problemy słowotwórczej morfonologii³;
- ortograficzne zasady pisowni przedrostków.

Obecnie coraz liczniejsze są opracowania poświęcone semantyce prefiksów rozpatrywanej w duchu gramatyki kognitywnej Ronalda W. Langackera⁴. W niniejszym artykule staramy się stosować założenia gramatyki kognitywnej do opisu prefiksów werbalnych *раз-* i *роз-*⁵, które kodują tytułowe pojęcie czynności polegającej na podzieleniu przedmiotu na części. Badania historyczne wskazują,

¹ Zob.: *Русская грамматика* 1980: I, 355; Горбова 2011.

² Na przykład: Kaliszan 1980.

³ Лопатин 1977.

⁴ Zob. m.in.: Dąbrowska 1996, Janda 1985, Przybylska 2006, Tabakowska 1999, 2001, Зализняк, Микаэлян 2012, Кузнецова, Янда 2013, Плунгян 2001, Якунина 2001, Янда 2012. Ponadto przygotowywane są także prace magisterskie. Zawierają opis m.in. takich przedrostków werbalnych jak *пере-* (*переехать* ‘przejechać przez coś’) i *про-* (*проехать* ‘przejechać wzdłuż czegoś’), zob. na przykład Gapys 2012, Kościelniak 2011.

⁵ Jedno ze znaczeń przedrostków werbalnych *пере-* i *пре-* także dotyczy dzielenia przedmiotu, lecz jest to podział zasadniczo na dwie części: *переломить палку* – *przelamać kij*, *перепилить бревно* – *przepilować kłoc*.

że pojęcie to towarzyszy im od samego początku, a dane współczesnego języka rosyjskiego i polskiego świadczą o tym, że jest ono obecne zarówno w przykładach typu *разрывать* – *rozgrzyźć*, jak i *рассмешить* – *rozśmieszyć*.

O przedrostkach werbalnych *паз-* i *роз-* oraz kategoriach leksykalnych *паз* i *раз* w języku rosyjskim i polskim

W języku rosyjskim i polskim występują z jednej strony przedrostki *паз-*⁶ i *роз-*, z drugiej strony – wielofunkcyjne obecnie słowa *паз* i *раз*⁷.

Rosyjski przedrostek ma dwie formy: *паз-* i *роз-*. Jednostki *паз-* w języku rosyjskim oraz *роз-* w języku polskim łączy wspólne pochodzenie w postaci prasłowiańskiego **orz-*, który początkowo miał formę **ordh-*⁸ sięgającą praindoeuropejskiego **ordh-* w znaczeniu ‘osobno, oddzielnie’. Z kolei morfemu *паз-* w miejscu nieakcentowanym pod wpływem języka staro-cerkiewno-słowiańskiego zaczęto używać w języku rosyjskim w sprzyjających warunkach akana. Maks Vasmer wskazuje na etymologiczne więzi **orz-* z jednostkami językowymi, dla których właściwe jest ogólne znaczenie dzielenia i części, na przykład ze staroindyjską jednostką *árdhas* ‘część, połowa’, *rdhak* ‘osobno, oddzielnie’, awestyjską *arəda-* ‘pół, połowa’, litewską *ardyti, ardaũ* ‘rozdzielać’⁹. G. A. Chaburgajew pisze, że w języku staro-cerkiewno-słowiańskim *паз-* był przyimkiem używanym tylko w funkcji przedrostka w znaczeniu ‘w różne strony’ (1978: 347)¹⁰. Zachowało się ono do dziś.

⁶ Przedrostek *паз-* w języku rosyjskim tworzy nie tylko czasowniki, lecz także rzeczowniki ze znaczeniem rozdzielenia, rozchodzenia się (*разножка* ‘zydel’, *раздорожье* ‘rozdroże’) oraz przymiotniki i rzeczowniki ze znaczeniem dużej intensywności cechy (*развеселый* ‘arcywesoly’, *разнесчастный* ‘strasznie nieszczęśliwy’, *размолодец* ‘wielki zuch’).

⁷ We współczesnym języku rosyjskim słowo *паз* występuje w roli orzeczenia (*Он паз по стине.*) oraz jako liczebnik główny (*паз, два, три* itd.), spójnik (*Паз (Если) не знаешь, не говори.*), przysłówek (*Паз в начале осени был в Крыму.*), a także jako przedrostek *паз-* (*разделить*). Rosyjskiemu *паз* odpowiada w języku polskim słowo *раз*, które występuje jako rzeczownik (*Od życia dostał wiele bolesnych разów.*), liczebnik główny (*раз, два, три* itd.), przysłówek (*Pewnego разу был в Krakowie.*). Prefiksalny morfem *паз-* występuje w położeniu nieakcentowanym, jest reprezentowany przez morfy *паз-, разо-, рас-*. W położeniu akcentowanym jest reprezentowany przez morfy *паз-, разо-, разо-, рас-*. Rosyjskiemu przedrostkowi odpowiada w języku polskim przedrostek *роз-* (*розе*).

⁸ -z pojawiło się analogicznie do *без-, воз-, из-*. Zob. Фасмер 1987: III, 494.

⁹ Zob. także Преображенский 1959: II, 174–175.

¹⁰ W pracy G. A. Chaburgajewa czytamy, że w języku staro-cerkiewno-słowiańskim niektóre przyimki o prasłowiańskich korzeniach utworzone na bazie przysłówków spotykane są tylko w funkcji przedrostka i nigdy (lub prawie nigdy) nie są używane przy imionach. Są to tzw. pierwotne (первичные) przyimki (1978: 346). Te „pierwotne przyimki” niewystępujące przy imionach są swobodnymi wyrazami pełniącymi funkcję przysłówka – występując przy czasowniku z czasem przeszły w przedrostki. Dlatego w konstrukcji werbalnej z przedrostkiem *паз-* tak wyraźne jest pojęcie sposobu działania.

Słowa *pa3* i *raz* również łączy wspólne pochodzenie. Według M. Vasmera mają one prasłowiańskie korzenie w postaci rzeczownika **razь* ‘uderzenie’ związanego z czasownikami *pézamb* i *razić*, w których znaczeniu od początku było ‘łamanie, dzielenie’. Ponadto pokrewieństwo z prasłowiańskim **razь* ‘uderzenie’ wykazują słowa także odzwierciedlające pojęcia dzielenia i części, m.in. litewskie *riuožas* ‘pas, pasek’, ‘rysa’, *režti* ‘ciąć, robić rysę’, łotewskie słowo *ruoza* ‘pas’, greckie *ρῶξ* ‘pęknięcie, szczelina’ oraz czasownik *ρήγνμι* ‘rwę, przełamuję’. W języku serbskim, chorwackim *paž*, w słoweńskim *raž* oznaczają narzędzia służące do dzielenia przedmiotu: ‘łopatkę do odmierzania ziarna’, w czeskim *ráz* – ‘uderzenie’¹¹.

Słownik Vasmera omawia prefiksy oraz wyrazy *pa3* i *raz* jako oddzielne jednostki językowe i wskazuje na niejednakowe pochodzenie:

– leksemy *pa3*, *raz* wywodzą się od prasłowiańskiego rzeczownika **razь* ‘uderzenie’,

– przedrostki *poz-*, *pa3-*, *roz-* odnoszą się do prasłowiańskiego przedrostka **orz-* pochodnego od indoeuropejskiego **ordh-* ‘osobno, oddzielnie’.

Z powyższego opisu wynika, że przedrostki oraz jednostki *pa3*, *raz* łączyło schematyczne (ogólne) pojęcie dzielenia i części. Współcześnie także ono je zbliża. Można zatem mówić o nieostrych semantycznych granicach afiksów oraz wyrazów samodzielnych *pa3*, *raz*.

Rosyjski przedrostek *pa3-* w złożonej konstrukcji werbalnej

Człony omawianej konstrukcji prefiksально-werbalnej – przedrostek *pa3-* i czasownik motywujący – tworzą spójną pod względem formalnym i semantycznym całość ze schematycznym pojęciem PODZIELENIA i CZĘŚCI. Pojęcie to jest wspólne dla poszczególnych podkategorii wyrażenia prefiksального.

Zasada wyróżnienia schematycznego pojęcia¹² jednostki językowej umożliwia spojrzenie na kategorię przedrostków w konstrukcjach werbalnych jako na środek, który z jednej strony oddaje orientację obserwatora w przestrzeni wraz z lokalizacją procesu, z drugiej symbolizuje sposób działania. Na przykład, prefiks *o-* (*об-*, *обо-*) z czasownikiem charakteryzuje schematyczne pojęcie CZYNNOŚĆ, KTÓRA ODBYŁA SIĘ WOKÓŁ PRZEDMIOTU (*объехать город* ‘objechać miasto’); schematyczne pojęcie CZYNNOŚĆ, KTÓRA ODBYŁA SIĘ

¹¹ Zob. Фасмер 1987: III, 432.

¹² Charakteryzując językową kategoryzację przez schemat, Ronald W. Langacker określa pojęcie schematu (ogólnego znaczenia jednostki językowej) w następujący sposób: Struktura kognitywna A jest schematem dla B, jeżeli B uszczegóławia (lub konkretyzuje / jest uszczegółowieniem (lub konkretyzacją) [ang. *elaborates / instantiates / is an instance of*] A, przy czym B jest całkowicie zgodne z charakterystyką A, lecz cechuje się większą dokładnością i uszczegółowieniem detalu. Zob. Langacker 1995: 15, także Przybylska 2006.

W POPRZEK PRZEDMIOTU właściwe jest przedrostkowi *пере-* (*перейти улицу* ‘przejsć ulicę’), zaś schemat CZYNNOSĆ, KTÓRA ODBYŁA SIĘ WZDŁUŻ PRZEDMIOTU – przedrostkowi *про-* (*пройти вдоль улицы Пушкина* ‘pójść ulicą Puszkina’). Schematyczne pojęcie RUCHU DO WNĘTRZA PRZEDMIOTU koduje prefiks *в-* (*войти в комнату* ‘wejść do pokoju’), prefiks *до-* symbolizuje pojęcie RUCHU DO GRANICY PRZEDMIOTU (*доехать до города* ‘dojechać do miasta’) itd. Prefiksy wprowadzają zatem ogólne pojęcie scenerii, okoliczności zdarzenia, pełniąc wraz z przyimkami funkcje przysłówków, od których przyimki najczęściej się wywodzą¹³. Pod tym względem kategoria *раз-* nie różni się od pozostałych prefiksów, wnosząc okolicznikowe pojęcie sposobu działania, w którego rezultacie obiekt ulega podzieleniu na części¹⁴.

Jako kategoria wieloznaczna przedrostek *раз-* w złożonej konstrukcji werbalnej koduje na zasadzie podobieństwa rodzinnego prototypowe i peryferyjne struktury semantyczne¹⁵. Na podstawie rozlicznych użyc *раз-*czasowników w ich zakresach semantycznych można wyróżnić istotne w percypowaniu zdarzeń domeny. Stanowią one punkt wyjścia dla następujących ogólnych konceptualizacji (zostały podkreślone) i ich odwzorowań (zostały przytoczone pod każdą domeną wraz z przykładami, które je profilują):

konceptualizacja procesów

– podzielenie fizycznych obiektów (*разгрызть с хрустом редиску*) – rozdzielenie złączonych obiektów (*развязать зубами завязки панки*) – podzielenie mnogiego lub materiałowego obiektu na skutek przemieszczenia w różnych

¹³ W związku z tym spostrzeżeniem przywołały wypowiedź Johna Taylora dotyczącą przysłówkowej funkcji przedrostka: „Porównajmy wyrazy *ходить* i *находить*. Oba są czasownikami, a czasownik *находить* odnosi się, w pewnym sensie, do pewnego rodzaju chodzenia. Można by więc podejrzewać, że przedrostek funkcjonuje tu jako człon określający działający na wzór przysłówka (coś w stylu *ходить в определенный способ*)” (Taylor 2007: 325).

¹⁴ Domenie podzielenia i części zawartej w zakresie semantycznym kategorii prefiksальной *раз-* bliskie są inne jeszcze domeny: domena oddzielenia części od całości, która zawiera się w zakresie semantycznym przedrostka werbalnego *от-* (*Щука отгрызла крючок удочки*), domena zmniejszenia przedmiotu zawarta w zakresie semantycznym kategorii prefiksальной *у-* (*укоротить рукава, уменьшить участок земли*), domena podzielenia na dwie części w zakresie semantycznym przedrostka *пере-* (*переломить палку, перепилить бревно, перегородить комнату*). Różnorodne prefiksy odzwierciedlają różne konceptualizacje sposobów podzielenia rzeczy. Domena kognitywna to dowolny uporządkowany obszar wiedzy, który dostarcza kontekstu potrzebnego do konceptualizacji (zob. m.in. Taylor 2007: 706), obszar ludzkiego doświadczenia. Zgodnie z przyjętą przez Langackera encyklopedyczną koncepcją znaczenia, przez domeny kognitywne określane są treści konceptualne wyrażenia (znaczenie wyrażenia). Słowo reprezentuje konwencjonalny sposób dostępu do zbioru domen. Zob. m.in. Langacker 2005: 15–17. Przykłady: domena przestrzeni, czasu, wysokości dźwięku, wagi, temperatury, smaku, zapachu, posiłków, dni tygodnia, kolorów, relacji pokrewieństwa, ciała, geofizycznych cech Ziemi itd.

¹⁵ Omówienie modelu sieciowego przedrostka *раз-* w złożonej konstrukcji werbalnej przedstawimy w oddzielnym opracowaniu.

kierunkach jego elementów lub porcji (*разбросать семена, листовки, прокламации, сено*) – podzielenie się licznych lub kilku trajektorów na skutek przemieszczenia się w różnych kierunkach (*Дети с криком разбежались в разные стороны*) – wyróżnienie w przedmiocie jego elementów (cech) w rezultacie starannie wykonanej czynności (*рассмотреть лист в микроскоп*) – wyróżnienie ostatniej sekwencji w procesie, którego intensywność stopniowo rosła (*Без отца ребёнок совсем разбаловался, Она расхохоталась*) – podzielenie abstrakcyjnych obiektów (*имущество, тайна*);

konceptualizacja dzielenia

– podzielenie przedmiotu na części (*разбить вазу*) – podzielenie przedmiotu materiałowego na porcje (*разлить воду по стаканам*) – podzielenie przedmiotu materiałowego i rozmieszczenie na powierzchni (*расплескать какую-то жидкость, разлить молоко*) – podzielenie licznych przedmiotów i ich lokalizacja na dużej powierzchni (*рассыпать орехи*) – podzielenie się licznych przedmiotów i ich lokalizacja na dużej powierzchni (*разбежаться по спортивной площадке*) – sekwencje procesu (*разалеться*) – sekwencje procesu, którego obiektem jest powierzchnia przedmiotu/przedmiotów (*разлиновать тетрадку*);

konceptualizacja rezultatu dzielenia przedmiotu/przedmiotów

– *на куски* ‘na kawałki’, *в крошки, вдребезги* ‘na drobne kawałki’, *в пыль* ‘na mial’, *в порошок* ‘na proszek’, *на части* ‘na części’ (*раздробить кость* ‘zgnieść kość’, *разбить стакан* ‘rozbić szklanke’, *расколоть камень* ‘rozłupać kamień’);

konceptualizacja sposobu dzielenia przedmiotu

– uderzenie (*разбить*), gryzienie (*разгрызть*), rzucenie (*разбросать*), wiezienie (*развезти*), niesienie (*разнести*), liniowanie (*разлиновать*), rozwiązanie (*развязать*), rozsunięcie (*раздвинуть*), rozkurczenie (*разжать*), przekazanie (*раздать*), rozlanie do pojemników (*разлить*), rozłożenie na pewnej powierzchni (*расставит*), skierowanie do kilku, wielu (*распределить*), kradzież (*раскрасть, разворовать*) itd.

konceptualizacja narzędzia służącego do dzielenia przedmiotu

– *лопатой* ‘łopata’, *палкой* ‘kijem’, *камнем* ‘kamieniem’, *кулаком* ‘pięścią’, *зубами* ‘zębami’, *руками* ‘rękami’ (*развязать ленту зубами* ‘rozwiązać wstążkę zębami’, *раскопать руками, разбить стекло камнем* ‘rozbić szkło kamieniem’);

konceptualizacja landmarka-obiektu czynności

– dwu-, trójwymiarowy przedmiot jednostkowy (*разорвать листок, раскусить яблоко*) – przedmiot materiałowy (*разлить суп в тарелки, молоко по кружкам*) – przedmiot zbiorowy (*разобрать оружие, раздать деньги* ‘rozdać pieniądze’) – przedmiot mnogi (*рассыпать семена* ‘rozsytać nasiona’,

расставить книги в шкафу ‘ustawić książki w szafce’) – pojemnik (*разделить комнату*) – powierzchnia przedmiotu (*разлиновать листок*) – przedmiot abstrakcyjny (*рассказать правду*);

konceptualizacja początkowego miejsca procesu dzielenia

– landmark-obiekt / landmarki-objekty (*раздать подарки*) – trajektor / trajektory (*дети разбежались*).

Będąc dominantą złożonej konstrukcji¹⁶ werbalnej opartej na zasadzie odpowiedniości semantycznej jej członów składowych, przedrostek *раз-* wyraźnie zaznacza swą obecność w derywacie. Po pierwsze, każde znaczenie przedrostka w derywacie zawiera domenę dzielenia i części; po drugie, domena ta odpowiada podobnej domenie zawartej w zakresie semantycznym przyłączanego czasownika. Prototypowe są takie czasowniki, które profilują jakiś sposób podzielenia na części, na przykład *грызть, рвать, дробить*. W wypadku czasowników typu *алеть, бежать, жать* i innych domena podzielonej całości na części konceptualizowana jest jako wysoce abstrakcyjna sekwencja procesu. Ponadto pod względem zawartości domeny podzielenia i części złożony *раз-*czasownik tworzy spójną konstrukcję także z przyłączanym landmarkiem: konkretyzują go rzeczy, które mogą w jakiś sposób poddać się podzieleniu.

Schematyczne pojęcie części prototypowo specyfikuje kawałek podzielonego przedmiotu trój- lub dwuwymiarowego, takiego na przykład jak *сахар* ‘cukier’, *орех* ‘orzech’, *яблоко* ‘jabłko’, *полено* ‘polano’, *стекло* ‘szkło’. W wyniku doświadczenia przez użytkowników języka rzeczywistości schemat części ulega kognitywnym rozszerzeniom: podzielone mogą być inne jeszcze przedmioty, a podzielenie – na zasadzie podobieństwa do fizycznego podzielenia przedmiotu

¹⁶ Jako *зłożона jednostка symboliczna* czasownik prefiksalny składa się z członów składowych: przedrostka i czasownika. Jeden z członów jest główny, drugi określający. Członem głównym jest ten składnik, który nadaje profil całemu wyrażeniu. Rola przedrostka w konstrukcjach werbalnych jest zmienna. Na przykład, w wypadku czasownika *разбить* przedrostek *раз-* jest członem określającym, nie zmienia czasownika *бить*, porównajmy: *бить посуду, бить лампочки в подъезде, бить мячом стёкла, Дворники бьют лёд на тротуаре – разбить стакан, стекло, очки*. W wypadku czasownika *разъединить* przedrostek *раз-* jest członem głównym konstrukcji: wraz z sufiksem *-и-* tworzy nową jednostkę, którą motywuje nie czasownik, lecz przymiotnik *единый*, ma zatem miejsce zmiana paradygmatu z przymiotnikowego na czasownikowy. Podobnie w wypadku czasownika zwrotnego *разбежаться* utworzonego według schematu prefiksально-postfiksального. Przyłączone do czasownika prefiks *раз-* wraz z postfiksem *-ся* wpływają na pojawienie się w konstrukcji gramatycznej mnogiego trajektora oraz na ukierunkowanie ruchu z jednego punktu w różne strony, na dużej przestrzeni: *Дети с криком разбежались в разные стороны*. Porównajmy: motywujący czasownik *бежать* nie wymaga licznych wykonawców oraz wymaga ukierunkowania ruchu w jedną stronę: *Я бежал по полю без оглядки*. Warto zwrócić uwagę na to, że prefiksacja zasadniczo nie wpływa na typ semantyczny podstawy, różniąc się tym od sufiksacji (zob. Taylor 2007: 325). Porównajmy dla przykładu schemat derywacji sufiksальной, w rezultacie której podstawa czasownikowa zmienia swój paradygmat na rzeczownikowy: *бегать* > *бегач*.

na części – może być konceptualizowane na przykład jako wyznaczenie na powierzchni przedmiotu linii oznaczających jedynie oddzielenie jego przestrzeni, wyróżnienie elementów w przedmiocie lub wyróżnienie ostatniej sekwencji w procesie. Mamy tu więc do czynienia:

- z porcją przedmiotu materiałowego (*разлить вино по бутылкам, суп в тарелки, Шампанское разлили без одной минуты двенадцать!*);

- z większą ilością obiektów poddanych podzieleniu (*книги ‘książki’, подарки ‘prezenty’, котята ‘kocięta’, ордена ‘ordery’*);

- z elementami przedmiotu zbiorowego (*деньги ‘pieniądze’*);

- z elementami postrzeganymi jako całość złożona ze spójnych, często parzystych części, które są połączone, złączone lub przylegają do siebie, są razem ściśnięte, zwarte, przymknięte, skręcone śrubami, związane itd. (*стиснутые зубы ‘ściśnięte zęby’, слипающиеся веки ‘sklejające się powieki’, запёкшиеся губы ‘spierzchnięte usta’, руки ‘ręce’, локти ‘łokcie’, пальцы ‘palce’, кулак ‘pięść’, ноги ‘nogi’, колени ‘kolana’*);

- z pojemnikiem, który podzielony jest na mniejsze przestrzenie, najczęściej pozostając nadal spójną całością (*комната ‘pokój’, кухня ‘kuchnia’, двор ‘podwórko’, курятник ‘kurnik’*);

- z powierzchnią poddaną procesowi graficznego podzielenia kawałek po kawałku (*разрисовать учебник ‘pomalować podręcznik’, разлиновать листок ‘poliniować kartkę’, тетрадь ‘zeszyt’, размалевать парту, стены, ставни ‘wypacykować ławkę, ściany, okiennice’*);

- z abstrakcyjnymi przedmiotami (*распределить обязанности*);

- nawet z elementami (częścią) samego procesu: w szczególności z ostatnią sekwencją procesu, tj. jego granicą, zakończeniem, co odwzorowuje złożona metafora PROCES TO PRZEDMIOT, SEKWENCJE PROCESU TO CZĘŚCI PRZEDMIOTU (*расчистить ‘oczyć, uprzątnąć, odgruzować’, распалить ‘rozpalić, rozniecić’, распарить ‘rozparzyć, sparzyć’, раскурить трубку ‘rozpalić, zapalić fajkę’*).

Wynikające z percepcji zmysłowej świata pojęcie podzielenia przedmiotu fizycznego typu *яблоко* jest zatem punktem wyjścia dla konceptualizacji podzielenia przedmiotów abstrakcyjnych typu *обязанности*, a nawet procesów na sekwencje, jak na przykład *раздумать*. Jest to możliwe dzięki zdolnościom poznawczym człowieka umiającego dostrzec lub wyobrazić sobie podobieństwo lub bliskość łączące określone przedmioty fizyczne i abstrakcyjne, kategoryzującego percypowany świat za pomocą kognitywnych procesów polegających na rozszerzeniu / zawężeniu jednostek językowych. W związku z tym twórcy gramatyki kognitywnej określają znaczenia jednostek symbolicznych jako znaczenia ucieleśnione. W naszym wypadku oznacza to, że podzielenie uczucia lub procesu jest konceptualizowane w podobny sposób, jak podzielenie przedmiotów fizycznych, jest również kategoryzowane za pomocą środków, które służą do mówienia

o podzieleniu na części na przykład jabłka: *раскусить яблоко* – *раскусить его хитрости* – *разлюбить мужа*. Tłumaczy to, dlaczego czasowniki typu *кусать* z jednej strony i *любить* z drugiej mogą przyłączyć prefiks *раз-*.

Omawiane czasowniki prefiksalne w konstrukcjach złożonych z landmarkiem, który zostaje uszczegółowiony przez obiekt poddany podzieleniu w wyniku działań trajektora, oznaczają wiele nowych jakości będących rezultatem podzielenia. Istotne jest to, że kodowane w języku konceptualizacje czynności odwzorowują kognitywne sposoby kategoryzowania rzeczywistości, których kierunek prowadzi od zmysłowego doświadczania zdarzenia, tj. od konceptualizacji fizycznego podzielenia przedmiotu, do postrzeganego w analogiczny sposób podzielenia przedmiotu abstrakcyjnego oraz procesu na sekwencje:

- podzielenie przez trajektor przedmiotu trój- lub dwuwymiarowego (*раскусить яблоко* ‘rozgryźć jabłko’, *разбить*, *разломать*, *разрубить*, *разделить*);
- podzielenie przez trajektor przedmiotu mnogiego i rozlokowanie wydzielonych części w pewnym porządku (*раздать цветы*, *разложит тарелки*);
- podzielenie mnogiego lub materiałowego obiektu na skutek przemieszczenia jego elementów w różnych kierunkach (*разбросать конфеты*, *разбрызгать воду*);
- podzielenie się licznych lub kilku trajektorów na skutek przemieszczenia się z jednego punktu w różnych kierunkach (*разойтись*, *разбежаться*, *разбрестись*, *разлететься*, na przykład: *Стадо разбрелось по лесу*, *Птицы разлетелись*);
- wyróżnienie ostatniej sekwencji w procesie, którego intensywność stopniowo rosła (*Без отца ребёнок совсем разбаловался*, *Она расхохоталась*);
- wyróżnienie w przedmiocie jego elementów (cech) w rezultacie starannie wykonanej czynności (*рассмотреть лист в микроскоп*);
- podzielenie przez trajektor złączonych przedmiotów (*разжать кулак* ‘rozewrzeć pięść’);
- podzielenie przez trajektor przedmiotu materiałowego i rozlokowanie wydzielonych porcji w pewnym porządku (*разлить вино по бутылкам* ‘rozlać wino do butelek’);
- nie trwałe podzielenie, tylko rozciągnięcie przedmiotu (*растянуть аккордеон* ‘rozciągnąć akordeon’);
- podzielenie powierzchni przedmiotu na części (*разлиновать тетрадку* ‘poliniować zeszyt’);
- podzielenie na części przestrzeni w schematycznym pojemniku (*разграничить комнату* ‘podzielić pokój’);
- wyróżnienie ostatniej sekwencji procesu polegającej na usunięciu rezultatu wcześniejszej czynności (*разбронировать* ‘zdjąć zbroję z kogoś’, *разлюбить* ‘przestać kogoś kochać, odkochać się’);
- wyróżnienie ostatniej sekwencji intensywniej czynności (*расчистить двор от грязи*; *расчистить путь, дорогу кому-, чему-либо* ‘oczyścić podwórko z błota; oczyścić szlak, drogę komuś, czemuś’);

– wyróżnienie ostatniej sekwencji procesu będącej rezultatem stopniowego wzrostu intensywności działania (*От этих слов щёки у девушки разалелись* ‘Od tych słów policzki dziewczyny zaczerwieńczyły się’);

– sekwencyjny rozwój procesu wymagający większej ilości czasu i związany z zajmowaniem przez przedmiot większej powierzchni (*разгуливать* ‘przechadzać się’).

Przytoczone schematyczne konceptualizacje procesów symbolizowane są przez konstrukcje utworzone za pomocą następujących sposobów słotwórczych: przede wszystkim prefiksacji (*раз-делить* ‘rozdzielić’), a także prefiksacji z postfiksacją (*раз-бушевать-ся* ‘rozszałać się, rozdokazywać się’), prefiksacji z sufiksacją (*раз-говар-ива-ть* ‘rozmawiać’, *раз-гул-ива-ть* ‘przechadzać się’). Pierwszy i drugi schemat słotwórczy specyfikują czasowniki dokonane, ostatni schemat – niedokonane. Podstawy motywujące czasowniki z prefiksem *раз-* stanowią czasowniki niedokonane i dokonane (przechodnie i nieprzechodnie), które pochodzą głównie od czasowników (*разъ-есть* < *есть*), ale także od rzeczowników (*рас-щеп-и-ть* < *щеп*) i przymiotników (*разъ-един-и-ть* < *единый*). Jako człony konstrukcji złożonej zgodnie z zasadą odpowiedniości semantycznej wnoszą schematyczne pojęcie podzielenia i części.

Czasowniki prefiksalne należą głównie do przechodnich, zapowiadają landmark uszczegółowiony przez obiekt ulegający podzieleniu w wyniku czynności trajektora. Landmark symbolizuje rzeczownik w bierniku. Czasowniki rzadziej odnoszą się do zwrotnych – w tym wypadku rozpoczęty proces rozwija się stopniowo, staje się coraz bardziej intensywny, na koniec osiąga wysoki lub nadmiernie wysoki stopień (*Что ты так разнервничалась?* ‘Co tak się strasznie zdeenerwowałaś?’) lub na skutek własnego działania zazwyczaj mnogi trajektor ulega podzieleniu (*Дети разбежались по площадке* ‘Dzieci rozbiegły się po placu’).

Uczestnikami zdarzeń są: trajektor – najczęściej jest nim człowiek jako agens zdarzenia, rzadziej trajektorem bywają inne istoty żywe lub przedmioty; landmark – jest nim przede wszystkim przedmiot stanowiący obiekt czynności trajektora, znacznie rzadziej istota żywa. Landmark-obiekt zmienia swą postać: w tej roli jest konceptualizowany jako całość przedmiot, który ulega podzieleniu, ponadto przedmiot lub liczne przedmioty jako początkowy obszar procesu rozprzestrzeniającego się na pewną odległość do różnych miejsc. Język symbolizuje konceptualizację obiektu przy pomocy rzeczownika konkretnego (*яблоко*), materiałowego (*молоко*), zbiorowego (*оружие, листва, студенчество*, na przykład: *Прекратив занятия, студенчество разъехалось по домам, условившись в сентябре вновь съехаться и снова обсудить вопрос о дальнейших действиях*), w liczbie pojedynczej i *singulare tantum* (*стул, золото*, na przykład: *И старик разделил золото на три равные части*), mnogiej i *plurale tantum* (*стулья, очки*, na przykład: *Вчера Саши разбил очки на тренировке*), podwójnej (*брюки*, na przykład: *Собака на бульваре разорвала брюки Володе*). Ponadto w zdarzeniu może także wziąć udział drugi landmark, uszczegółowiony przez narzędzie, przy

pomocy którego wykonano czynność (*Игорь разбил зеркало кулаком*). Na koniec w konceptualizowanej scenie istotny okazuje się również sposób osiągnięcia rezultatu działania trajektora. Koduje go wyraz motywujący konstrukcję złożoną, na przykład rzeczownik *щена*: *pac-щен-у-ть* < *щена* ‘szczapa, wióry’, czasownik *сечь*: *pac-сечь* < *сечь* ‘siec, rąbać’, a także wyrażenie w funkcji okolicznika sposobu (*вдребезгу*). Użyte środki językowe świadczą o uniwersalnej zdolności obserwatora do konceptualnie całościowego obrazowania zdarzenia: spośród dostępnych wybiera on takie jednostki językowe, które są spójne semantycznie i w konsekwencji odzwierciedlają konceptualizację schematycznego pojęcia – w przypadku kategorii prefiksальной *паз-* pojęcia podzielenia i części.

Porównanie z językiem polskim

Modele sieciowe werbalnych kategorii prefiksальных *паз-* i *роз-* odzwierciedlają podobną dla użytkowników obu języków percepcję rzeczywistości: struktury semantyczne i mechanizmy kognitywne przedstawiają adekwatne sposoby myślenia i kojarzenia pojęć przez Polaka i Rosjanina, odzwierciedlone przy pomocy również odpowiadających sobie konstrukcji werbalnych z prefiksami *паз-* i *роз-*.

Międzyjęzykowe różnice w konceptualizacji uszczegółowień schematycznego pojęcia podzielenia i części można zaobserwować i bardziej wnikliwie omówić w odniesieniu do konkretnych specyfikacji określonych znaczeń – tj. na poziomie środków językowych kodujących daną scenę. Niejednakowe sposoby obrazowania sceny w języku rosyjskim i polskim świadczą o różnicach w konceptualizowaniu zdarzenia przez użytkowników języka rosyjskiego i polskiego. Porównywane czasowniki profilują z podobnych dla obu czasowników zakresów semantycznych spójne domeny, lecz polskie czasowniki bez prefiksu *роз-* w swej bazie kognitywnej nie mają i dlatego nie kodują schematycznego pojęcia podzielenia i części, właściwego dla rosyjskich czasowników z prefiksem *паз-*. Założenie obrazowania, jedno z podstawowych w teorii gramatyki Ronalda W. Langackera, pozwala stwierdzić m.in. odzwierciedlone w języku niuanse percepcji danego zdarzenia, ponadto – określić z jednej strony uniwersalny dla porównywanych języków, z drugiej strony często kulturowy, właściwy każdemu z nich charakter kodowania sceny, oraz to, że w języku naturalnym różne jednostki językowe symbolizują różne, nie jednakowe, struktury semantyczne.

O bardziej regularnym w odniesieniu do poszczególnych znaczeń kategorii *паз-* użyciu środków języka polskiego, niebędących ekwiwalentami formy wyjściowej z prefiksem *паз-* w języku rosyjskim, można mówić mając na uwadze m.in. następujące jednostki językowe:

– kodowane przy pomocy przedrostka *паз-* znaczenie stopniowo rosnącej od początku działania jego intensywności mogą specyfikować m.in. przedrostki *за-*, *на-*, *вз-*, a także wyrażenia nierzadko zawierające wykładnik początkowego

momentu procesu w postaci czasownika fazowego *zacząć* lub czasownik posiłkowy *stać się*. Porównywane odpowiedniki rosyjsko-polskie pod względem profilu są sobie bliskie, lecz nie tożsame. Na przykład, często pojawiający się prefiks *za-* desygnuje wzrost intensywności czynności konceptualizowany jako przekroczenie pewnej normy, co odwzorowuje metafora NORMA TO GRANICA, PRZEKROCZYĆ NORMĘ TO PRZEKROCZYĆ GRANICĘ:

разалеться pot. ‘stać się bardzo jasnoczerwonym, purpurowym; zacząć purpowieć coraz mocniej i mocniej’ (*От этих слов щёки у девушки разалелись.*) – *zaczerwienić się, zarumienić się*.

Podobnie przedrostek *na-* profiluje wzmoczenie intensywności tego, co oznacza czasownik podstawowy. Ponadto wnosi on, poza odcieniem przesyty, znużenia¹⁷, przede wszystkim schematyczne pojęcie dużej ilości przedmiotów będącej rezultatem czynności. Przypomina ono znaczenie konstrukcji werbalnych typu *nabudować* (*domów*), *nanosić* (*wody*), *nabrać* (*książek*), *nasuszyć* (*grzybów*) itd. Konceptualizację intensywności działania odzwierciedla metafora INTENSYWNE DZIAŁANIE TO WIELE PRZEDMIOTÓW:

разбраниться pot. – *nawymyślać, naubliżać*.

Z kolei przedrostek *wz-*, którego schematyczne znaczenie dotyczy czynności skierowanej do góry, profiluje początek i wzmoczenie intensywności działania w stosunku do podstawy motywującej oraz doprowadzenie do skutku tego, co oznacza czasownik podstawowy¹⁸. Konceptualizacja ta opiera się na metaforze orientacyjnej WIĘCEJ TO W GÓRĘ:

разжиться – *wzbogacić się*.

Na koniec wyrażenia – profilują one początek czynności:

размахаться – *zacząć wymachiwać*

разговориться – *zacząć (nawiązać) rozmowę, zająć się rozmową*

разважничаться pot. – *stać się ważnym, zarozumiałym, wbić się w dumę*

раздобриться – *okazać hojność*

– kodowane przy pomocy przedrostka *раз-* znaczenie podzielenia przedmiotu specyfikuje m.in. prefiks *po-*, który profiluje zakończenie czynności, ostatnią sekwencję procesu nazwanego przez podstawę motywującą:

раздёрзгать pot. – *postrzępić, poszarpać*

– kodowane przy pomocy przedrostka *раз-* znaczenie podzielenia przestrzeni pojemnika specyfikują m.in. prefiksy *prze-*, *od-*. Przedrostek *prze-* oznacza granicę, barierę poprowadzoną w poprzek przedmiotu, prostopadłe do dłuższego boku. Przedrostek *od-* oznacza początek czynności kodowanej przez podstawę motywującą względem punktu odniesienia oraz kierunek oddalenia:

разгородить – *przegrodzić, odгородzić*

¹⁷ Zob. *Słownik języka polskiego* 1979, II: 237.

¹⁸ Zob. *Słownik języka polskiego* 1981, III: 647.

– kodowane przy pomocy przedrostka *паз-* znaczenie dużej intensywności specyfikują m.in. konstrukcje werbalne z prefiksami: *на-*, *вз-*, *о-* (*об-*), *з-*, *вы-*, a także wyrażenia. Przedrostek *о-* symbolizuje intensywną czynność, która została wykonana dookoła przedmiotu, ogarniając cały obiekt:

разбранить – objechać, obsztorcować¹⁹.

– kodowane przy pomocy przedrostka *паз-* znaczenie usunięcia rezultatu czynności, którą symbolizuje czasownik motywujący może specyfikować przedrostek *од-*, a także wyrażenia:

разлюбить – odkochać się, wyrażenie: przestać kochać

разбронировать – wycofać (*unieważnić*) rezerwację, zrezygnować z rezerwacji.

Zakończenie

Badania semantyki prefiksów wykazują szczególne znaczenie zarówno w odniesieniu do języka rodzimego, jak i na tle porównawczym. Wyniki analizy konfrontatywnej wyjawiają, z jednej strony, aspekt uniwersalny użycia przedrostków, z drugiej strony – aspekt kulturowy i różnice międzyjęzykowe. Są one istotne nie tylko z punktu widzenia teoretycznego, ale i pragmatycznego z uwagi na prawidłowe posługiwanie się językiem obcym.

Postulowane przez Ronalda W. Langackera założenie niestawiania granic między diachronią i synchronią pozwala dostrzec tam, gdzie to ma miejsce, ciągłość semantyczną wyrażen językowych. Z kolei porównanie międzyjęzykowe umożliwia poznanie dróg, jakimi porusza się myślenie użytkowników badanych języków. Na przykładzie omówionych prefiksalnych konstrukcji werbalnych widać, że konceptualizację podzielenia i części od wieków symbolizują przedrostki *паз-* oraz *роз-*.

Zaproponowana przez R. W. Langackera metodologia gramatyki kognitywnej pozwala zatem ujawnić wielce interesujące osobliwości nie tylko języka naturalnego, lecz także odzwierciedlone w nim sposoby percypowania świata przez jego użytkowników.

Źródła przykładów

Аксенов В. (2012), *Московская сага*, Москва.

Словарь русского языка (МАС), <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/17/ma363005.htm>

Справочно-информационный портал ГРАМОТА.РУ – русский язык для всех, <http://www.gramota.ru/slovari/dic/>

¹⁹ Por. synonimy *zbesztać*, *zwyмыслаć*, które oddają inny sposób konceptualizacji pojęcia.

- Тихонов Л. Н. (1985), *Словообразовательный словарь русского языка в двух томах*, Москва.
- Hessen D., Stypuła R. (2007), *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Warszawa.
- Mirowicz A., Dulewiczowa I., Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I. (2004), *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Słownik języka polskiego* (1978–1981), red. M. Szymczak, Warszawa.

Bibliografia

- Dąbrowska E. (1996), *The spatial structuring of events: A study of Polish perfectivizing prefixes*, [in:] *The Construal of Space in Language and Thought*, red. René Dirven and Martin Pütz, Berlin, 467–490.
- Gapys L. (2012), *Model sieciowy przedrostka npo- w języku rosyjskim (na materiale konstrukcji werbalnych)*, Uniwersytet Szczeciński, nieopublikowana praca magisterska.
- Janda L. A. (1985), *The meaning of Russian verbal prefixes: Semantics and grammar*, [in:] *The scope of Slavic aspect*, red. M. S. Flier and A. Timberlake, UCLA, Slavic studies 12, Columbus, OH: Slavica, s. 26–40.
- Kalیشان J. (1980), *Интернациональные препозитивные морфемы греко-латинского происхождения в современном русском и польском словообразовании*, UAM w Poznaniu, Seria Filologia Rosyjska, nr 14, Poznań.
- Kościelniak R. (2012), *Model sieciowy przedrostka nepe- w języku rosyjskim (na materiale konstrukcji werbalnych)*, Uniwersytet Szczeciński, nieopublikowana praca magisterska.
- Langacker R. W. (1995), *Wykłady z gramatyki kognitywnej I*, Lublin.
- Langacker R. W. (2005), *Wykłady z gramatyki kognitywnej II*, Lublin.
- Langacker R. W. (2010), *Gramatyka kognitywna*, Kraków.
- Przybylska R. (2006), *Schematy wyobrażeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u-*, Kraków.
- Tabakowska E. (1999), *Poblądzić po malowniczych zaułkach Starego Miasta: semantyka polskiego przyimka „po” i przedrostka „po-”*, [w:] *Collectanea linguistica in honorem Casimiri Polańskiego*, red. M. Brzezina i H. Kurek, Kraków, 269–278.
- Tabakowska E. (2001), *O motywacji związku rzędu derywatów prefiksalnych polskich czasowników z dopełnieniem*, [w:] *Językoznawstwo kognitywne II. Zjawiska pragmatyczne*, red. W. Kubiński i D. Stanulewicz, Gdańsk, 212–224.
- Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa* (2001), red. E. Tabakowska, Kraków.
- Taylor J. (2007 [2002]), *Gramatyka kognitywna*, Kraków.
- Горбова Е. В. (2011), *Видовая парность русского глагола: проблемы и решения*, «Вопросы языкознания», № 4, 20–45.
- Зализняк А. А., Микаэлян И. Л. (2012), *О некоторых дискуссионных моментах аспектологической концепции Лоры Янды*, «Вопросы языкознания», № 6, 48–66.
- Кузнецова Ю. Л., Янда Л. А. (2013), *Приставки в свете когнитивной лингвистики и типологии (отклик на статью А. А. Зализняк и И. Л. Микаэлян)*, «Вопросы языкознания», № 4, 87–97.
- Лопатин В. В. (1977), *Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания*, АН СССР, Институт русского языка, Москва.
- Плунгян В. А. (2001), *Приставка под- в русском языке: к описанию семантической сети*, Московский лингвистический журнал 5, № 1, Москва, 95–125.
- Преображенский А. Г. (1959), *Этимологический словарь русского языка*, Москва, т. II, 174–175.
- Русская грамматика* (1980), ред. Н. Ю. Шведова, Москва.

- Фасмер М. (1987), *Этимологический словарь русского языка*, т. III, Москва.
- Хабургаев Г. А. (1978), *Старославянский язык*, Москва.
- Якунина Д. В. (2001), *Приставка при-: построение семантической сети*, «Московский лингвистический журнал» 5, № 1, Москва, 125–161.
- Янда Л. (2012), *Русские приставки как система глагольных классификаторов*, «Вопросы языкознания», № 6, 3–48.

Beata Rycielska

**THE PATTERN OF DIVIDING AND COMPONENTS
(ILLUSTRATED WITH THE EXAMPLE OF PREFIXAL VERBS
IN RUSSIAN IN COMPARISON WITH POLISH)**

(Summary)

The article discusses the Russian *раз*-prefix in verbal structures compared with the Polish language. The semantic analysis applies basic assumptions of cognitive grammar developed by Ronald W. Langacker.

Keywords: prefix, complex structure, semantic adequacy, semantic meaning.